

УДК 811, 112, '2, 367, 335
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2019.12.20>

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПІДРЯДНИХ ВІДНОСНИХ СПОЛУЧНИКІВ У СЕРЕДНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКІЙ МОВІ

FUNCTIONING OF CONTRACTUAL RELATED CONNECTORS IN THE MID-TERMINAL LANGUAGE

Оксанич М.П.,

orcid.org/0000-0002-1322-0251

*викладач кафедри німецької мови та методики її викладання
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка*

У статті розглядаються питання, пов'язані з функціонуванням і розвитком підрядних відносних сполучників у середньовірхньонімецькій мові. Простежено зміни в сполучниковій системі німецької мови в різні періоди її розвитку. Установлено, що синтаксис середньовірхньонімецької мови тривалий час характеризувався структурною варіативністю.

Підрядні означальні речення середньовірхньонімецької мови, незважаючи на відсутність єдиної форми вираження, є складними синтаксичними одиницями зі стійкими структурними ознаками, які характерні й для сучасної німецької мови.

Визначальним елементом структурної організації підрядного означального речення є відносний займенник як основний показник характеру синтаксичного зв'язку між підрядним і головним реченням.

У середньовірхньонімецьку епоху найпоширенішим маркерами підрядних означальних речень були відносні займенники *der, die, den*, із якими конкурували маловживані відносні займенники *dem, des, swaz* і прислівник *da*. Сполучник *daz* зберігає в підрядних означальних реченнях свою поліфункціональність, але не проявляє значної активності. У середньовірхньонімецький період сполучник *daz* зберігає свою функцію сполучника додаткових речень, а в підрядних означальних реченнях він поступово втрачає свої функції сполучника означальних підрядних речень, на зміну йому з'являються інші маркери поєднання частин складнопідрядного означального речення – прислівники, відносні та вказівні займенники.

Хоча в середньовірхньонімецькій період активно розвиваються підрядні зв'язки, недостатньо розвинуті мовні форми не дають засобів їх адекватного вираження, тому логічні зв'язки між двома реченнями могли виражатися їх простим зіставленням, тобто складнопідрядні речення поєднувалися асендетично.

Вибір моделей порядку слів підрядного означального речення, його комунікативно-синтаксична та семантична функції, а також розвиток і функціонування відносних займенників і прислівників можуть бути покладені в основу подальшого наукового пошуку на тлі розвитку складного німецького речення.

Ключові слова: поліфункціональність, сполучник, порядок слів, підрядне речення, відносний займенник, атракція.

The article focuses on the issues of functioning and evolution of relative conjunctions in the Middle High German Language. The changes in German conjunction system in different periods of its evolution have been examined. It has been found out that the Middle High German syntax was characterized by structural variation for a long time.

Despite the absence of a single form of expression, attributive clauses in the Middle High German Language were complex syntactical units with fixed structural features that are typical to Modern German as well.

The relative pronoun is the key element of the structural pattern of attributive clause, being the main indicator of syntactical relations between the main and subordinate clauses.

In the Middle High German epoch relative pronouns *der, die, den* were the most frequent markers of attributive clauses, the following uncommon relative pronouns *dem, des, swaz* and the adverb *da* were in competition with them. Conjunction *daz* retained its multi-functionality in attributive clauses but it didn't demonstrate any significant activity. In the Middle High German period conjunction *daz* retained its function of objective conjunction, whereas in attributive clauses *daz* was losing its function of attributive conjunction and was replaced by other markers joining attributive clauses, such as adverbs, relative and demonstrative pronouns.

Though in the Middle High German period subordinate relations developed intensively, the language forms were not developed enough to provide the means of their adequate expression, that is why logical links between two clauses might have been expressed by mere juxtaposition, i.e. subordinate clauses were linked *asyndetically*.

The choice of the word order pattern in attributive clause, its communicative, syntactical and semantic functions as well as the evolution and functioning of relative pronouns and adverbs may become the basis for further research against the background of German complex sentence.

Key words: multi-functionality, conjunction, word order, subordinate clause, relative pronoun, attraction.

Постановка проблеми. Підрядні означальні речення середньовісньонімецької мови, незважаючи на відсутність єдиної форми вираження, є складними синтаксичними одиницями зі стійкими структурними ознаками, які характерні й для сучасної німецької мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У германістиці роботи, присвячені підрядним реченням із відносним зв'язком, мали своїм матеріалом переважно сучасну німецьку мову. Дослідження історичного змісту, які охоплюють середньовісньонімецький період розвитку німецької мови, обмежуються працями О. Бегагеля, Г. Пауля та Д. Вундера та Т. Кацкової [5; 12; 14; 15].

Постановка завдання. У зв'язку з тим що означальне підрядне речення та його сполучниковий склад у середньовісньонімецький період досліджено недостатньо, на меті маємо з'ясувати функції та семантичну природу сполучників складнопідрядного речення з підрядними означальними в середньовісньонімецькій мові.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- дослідити процес розвитку та функціонування сполучників підрядного речення з підрядними означальними в середньовісньонімецькій мові;
- проаналізувати характер варіювання порядку слів у підрядних означальних реченнях середньовісньонімецької мови;
- визначити структурні особливості означальних підрядних речень у середньовісньонімецькій мові.

Виклад основного матеріалу. Хоча в досліджуваний період відносну підрядність як спосіб зв'язку частин складнопідрядного речення можна вважати сформованою, усе ж такі існували різні види поєднання частин складнопідрядного означального речення, на місці яких у сучасній німецькій мові використовується відносний займенник [5, с. 6; 10, с. 84].

Сполучник – це визначальний складник підрядного речення. Зміни, яким підлягають сполучники, спричинюють різноманітні перетворення в усьому реченні [13, с. 280].

Існує твердження [8, с. 331], що за своїм походженням германські підрядні сполучники є дейктичними елементами або адвербіальними похідними. Дивергентність формальних засобів

актуалізації релятивного зв'язку в окремих германських мовах, а також наявність різноструктурних нашарувань свідчать про те, що германські мови не успадкували від індоєвропейської мови-основи чіткої системи відносних підрядних сполучників, ця система частково формувалася тільки наприкінці прагерманського спільного побутування давньогерманських діалектів. В історії німецької мови спостерігається тенденція до зменшення синтаксичної та семантичної поліфункціональності сполучникових засобів на позначення підрядності, з одного боку, та збільшення їх морфологічної ускладненості – з іншого [3, с. 243].

До визначального елемента структурної організації підрядного означального речення ми зараховуємо відносний займенник як основний показник характеру синтаксичного зв'язку між підрядним і головним реченням.

Означальні підрядні речення в середньовісньонімецькій мові вводилися відносними займенниками *der*, *die* (*diu*), *daz* [2, с. 90; 5, с. 6; 7, с. 158]. Як сполучники могли використовуватися й відносні прислівники *dâ* та *sô* [5, с. 6; 7, с. 158].

Відносний займенник *der* використовувався в середньовісньонімецькій мові в 93,5% випадків [5, с. 6]. Т. Кацкова стверджує, що складнопідрядне речення з підрядним означальним існує в усіх жанрах середньовісньої літератури. Отже, це означає відсутність будь-якої стильової диференціації [5, с. 5].

Проаналізуємо приклад:

(1) *Die enhant nv leider niemen der ir mit triwen pflege (Nibelungenlied, 1219,3). «На жаль, немає жодного, який так про неї піклується».*

У прикладі (1) підрядне означальне речення в постпозиції до головного введено відносним займенником *der*. Наведений приклад демонструє фінальну позицію присудка *pflege* в підрядному означальному реченні, що була не обов'язковою в зазначений період, але структура складнопідрядного речення тяжіла до норм сучасної німецької мови. Дослідження пам'ятки середньовісньонімецького періоду «Пісня про Нібелунгів» виявило 19,42% уживання відносного займенника *der* у підрядних означальних реченнях із загальної кількості (273) проаналізованих одиниць. Цей результат ілюструє той факт, що відносний займенник *der* був одним із основних сполучників для поєднання частин складнопідрядного

означального речення в середньовісній німецькій мові [2, с. 90; 5, с. 6; 7, с. 158].

Відносний давньонімецький займенник *der* зберігав окремі риси, які відрізняли його від сучасного. По-перше, це так звана *атракція* – явище, за якого відносний займенник є вираженням у відмінку антецедента незалежно від своєї синтаксичної ролі в підрядному реченні; по-друге, формальне нерозрізнення в деяких випадках указівного та відносного займенника й відсутність узгодження між іменником і відносним займенником, по-третє, варіативна графічна форма відносного займенника [5, с. 6]. Явище атракції, яке, за Т. Строевою-Сокольською, належить також до архаїзму, свідчить про походження відносного займенника з указівного. Це явище широко представлене в давньовісній німецькій мові, але випадки атракції в середньовісній німецькій мові є поодинокими. У давньовісній німецькій і середньовісній німецькій мові було типовим, але не частотним явищем використання особових займенників як показників відносності двох речень. Усі явища, які характеризують відносне речення архаїчними рисами, невідносяться до новонімецької мови. На підтвердження проаналізуємо приклад.

Приклад (2) демонструє явище атракції. Відносний займенник *der* залежить від дієслова *gedaht* у головному реченні й використовується в цій формі в підрядному реченні.

(2) *Do gedaht maniger leide der ir da heime geschach (Nibelungenlied, 1418,4).* «Вона думала про те велике горе, яке трапилося з нею на батьківщині».

При цьому в прикладі (2) в підрядному реченні присудок *geschach* розташовується у фінальній позиції. У дослідженні пам'ятки «Пісня про Нібелунгів» виявлено 6,96% речень з архаїчним явищем атракції. Цей факт підтверджує, що випадки атракції в середньовісній німецькій мові були поодинокими, що призвело до тенденції відмирання першої в нововісній німецькій мові.

В. Адмоні розглядає *dâ* не як прислівник, а як частку, що використовується в підрядному означальному реченні для заміни особового займенника [1, с. 106], як у реченні (3):

(3) *Do reit mit Dietriche vil manic reche starch dâ si se enpfahen wolden zvo zin an daz velt (Nibelungenlied, 1759,2-1759,3).* «До них на поле з Дитрихом їхав один чоловік, який хотів їх привітати».

Приклад (3) ілюструє вживання прислівника *dâ* в підрядному означальному реченні, при

цьому підрядне означальне речення з прислівником *dâ* розташоване всередині головного речення. Фінальна позиція підрядного речення заповнена присудком *enpfahen wolden*. Підмет *si* знаходиться в постпозиції до прислівника *dâ* і при цьому розташовується дистантно з присудком *enpfahen wolden*. Результати дослідження пам'ятки «Пісня про Нібелунгів» демонструють поодинокі випадки вживання прислівника *dâ* в підрядному означальному реченні, що становить лише 1,46%. Це є підтвердженням думки, що з прислівником *dâ* конкурували інші відносні займенники, такі як, наприклад, *der*, *i*, можливо, згодом витіснили перший.

Попри зазначене, ми схильні заперечити попередню думку. Проаналізуємо приклад:

(4) *Mit den bogen schiezen zen vogelen die da fivogen (Nibelungenlied, 1367,3).* «Багато стріляли у птахів, які літали в повітрі».

У прикладі (4) підрядне означальне речення в постпозиції до головного введене відносним займенником *die*. Присудок підрядного речення *habent gesant* займає фінальну позицію. Згідно з дослідженням, більш розповсюдженим у підрядних означальних реченнях виявився відносний займенник *die* 42,13% із загальної кількості (273) проаналізованих одиниць. Це значно більша кількість, ніж зі сполучником *der*. Отже, кількісний аналіз суперечить твердженню, що *der* був основним відносним займенником, який вводив означальні підрядні речення в середньовісній німецькій мові.

Поліфункціональний сполучник *daz* уважався універсальним показником підрядності в середньовісній німецькій період й вводив також і підрядні означальні речення в структуру складнопідрядного [1, с. 67; 2, с. 90; 6, с. 157; 7, с. 157; 9, с. 108; 10, с. 47–53, с. 61]. Досліджуваний матеріал демонструє вживання вищезазначеного сполучника в підрядних означальних реченнях, як у прикладі (5):

(5) *Er zoch ein scharpfez wafen daz was michel vñ lanch (Nibelungenlied, 1978,4).* «Він приніс зброю, яка була могутньою та довгою».

У прикладі (5) зв'язок між двома реченнями забезпечується поліфункціональним сполучником *daz*. Підрядне речення, знаходячись у постпозиції щодо головного речення, демонструє медіальну позицію присудка *was* із контактним розташуванням сполучника *daz*. Спорадичні випадки вживання сполучника *daz* (9,16%) у підрядних означальних реченнях пам'ятки середньовісній німецького періоду «Пісня про Нібелунгів» підтверджують поліфункціональність сполучника

daz у середньовісній німецькій мові, який відображає більш давню стадію розвитку німецької мови. З часом розвиток підрядності, диференціація мовних засобів вираження підрядності робить зайвим існування поліфункціональних сполучників типу *daz*, оскільки утворювалися нові варіанти з чітко детермінованим значенням [10, с. 83].

Водночас із вищезазначеними відносними займенниками та прислівниками конкурували також відносні займенники *den, dem, des, swaz*, як у прикладах (6–9):

(6) *Wer iener reche wære den dort her Dietrich so frivntlich enpfæhet (Nibelungenlied, 0013,3). «Хто був той воїн, якого так гостинно приймав пан Дітріх?»*

(7) *Do gedaht ovch Hagene an den spileman dem der alde Hildebrant sin lebn an gewan (Nibelungenlied, 2363,1-2363,2). «Хаген знову думав про чоловіка, якому сміливий Гільдебрант урятував життя».*

(8) *Ir slyget Sivride den minen lieben man des ich vnz an min ende immer gnvoc ze weinen han (Nibelungenlied, 1830,3-1830,4). «Ви вб'єте Зігфріда, мого коханого чоловіка, якого я буду оплакувати до самої своєї смерті».*

(9) *Mir ratent frivnde min swaz ich han der getriwen ich svle hie bi in sin (Nibelungenlied, 1096,1-1096,2). «Мої друзі, найкращі, яких маю, порадили мені бути в них».*

Приклади (6–9) експлікують основну рису підрядних означальних речень середньовісній німецької мови – поєднання їх відносними займенниками.

Результати дослідження свідчать про те, що випадки вживання відносних займенників *den, dem, des, swaz* у середньовісній німецькій мові є поодинокими. Так, наприклад, нами виявлено 13,19% уживання *den*, 1,46% уживання *dem*, 2,2% – *des* і 2,93% – *swaz*.

У прикладах (6–9) унаочнюється найважливіша структурна ознака гіпотаксису, а саме фінальна позиція дієслова в підрядному реченні.

Унаочнені мовні факти свідчать про значну варіативність сполучних засобів підрядних означальних речень, що, на нашу думку, є ознакою перехідного етапу розвитку останніх.

Системні зміни, що відбувалися в давньогерманських мовах, підготували ґрунт для поступової граматикизації засобів підрядності, насамперед кінцевої позиції дієслова в залежному реченні [9, с. 219]. Присудок у підрядному означальному реченні в середньовісній німецькій мові займає переважно фінальну позицію як у прозі, так і в поезії [5, с. 7].

Аналіз підрядних означальних речень пам'ятки «Пісня про Нібелунгів» дав нам змогу виявити 80,59% підрядних означальних речень із фінальною позицією присудка та 19,41% – із медіальною. Це означає, що структура підрядних означальних речень у середньовісній німецькій мові тяжіла до структури підрядних означальних речень сучасної німецької мови, але ще не становила норми в зазначений період. Як норма фінальна позиція присудка в підрядних реченнях формується лише в XV – XVI століттях, тобто в ранньовісній німецькій епоху [10, с. 87], коли важливу роль при цьому відіграв вплив латини та гуманістична освіта [12, с. 610].

Отже, складнопідрядні означальні речення середньовісній німецької мови, незважаючи на відсутність єдиної форми вираження (наявність реліктових рис як способів введення і структури підрядного, так і вираження антецедента), є складними синтаксичними одиницями зі стійкими структурними ознаками, які характерні й для сучасної німецької мови.

Отримані результати аналізу середньовісній німецької пам'ятки «Пісня про Нібелунгів» дають підстави погодитися з традиційною думкою, що в середньовісній німецькій період спостерігалася тенденція розвитку тих рис синтаксису, які притаманні сучасній німецькій мові. Проте порядок слів у підрядних означальних реченнях усе ще був вільним, хоча більше тяжів до норм сучасної німецької мови, отже, синтаксис середньовісній німецької мови тривалий час характеризувався структурною варіативністю.

Проведений нами аналіз слугує підтвердженням того, що в середньовісній німецькій епоху найпоширенішим маркерами підрядних означальних речень були відносні займенники *der, die, den*, із якими конкурували маловживані відносні займенники *dem, des, swaz* і прислівник *da*. Сполучник *daz* зберігає в підрядних означальних реченнях свою поліфункціональність, але не проявляє значної активності. У середньовісній німецькій період сполучник *daz* зберігає свою функцію сполучника додаткових речень, а в підрядних означальних реченнях він поступово втрачає свої функції сполучника означальних підрядних речень, на зміну йому з'являються інші маркери поєднання частин складнопідрядного означального речення – прислівники, відносні та вказівні займенники.

Хоча в середньовісній німецькій період активно розвиваються підрядні зв'язки, недостат-

ньо розвинуті мовні форми не дають засобів їх адекватного вираження, тому логічні зв'язки між двома реченнями могли виражатися їх простим зіставленням, тобто складнопідрядні речення поєднувалися асендетично.

Незважаючи на достатньо розвинену систему складнопідрядного речення в середньовісній німецькій мові, відбувався подальший розвиток системи підрядних сполучників, відносних

займенників і прислівників, які розширюють сферу свого використання.

Висновки. Отже, вибір моделей порядку слів підрядного означального речення, його комунікативно-синтаксична та семантична функції, а також розвиток і функціонування відносних займенників і прислівників можуть бути покладені в основу подальшого наукового пошуку на тлі розвитку складного німецького речення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адмони В.Г. Исторический синтаксис немецкого языка. Москва : Высшая школа, 1963. 335 с.
2. Бублик В.Н. Історія німецької мови : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця : Нова книга, 2004. 272 с.
3. Буніатова І.Р. Еволюція гіпотаксису в германських мовах (IV – XIII ст.) : монографія. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2003.
4. Кацкова Т.А. Развитие относительной связи в немецком языке. *Очерки по историческому синтаксису германских языков*. Ленинград : Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1991. С. 99–115.
5. Кацкова Т.А. Сложноподчиненное предложение с придаточным определительным в средневерхненемецком языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Ленинградский ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени государственный университет им. А.А. Жданова. Ленинград, 1975. 18 с.
6. Куркина А.А. Сложные предложения с причинными отношениями в древневерхненемецком языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Министерство просвещения РСФСР, Ленинградский государственный педагогический институт имени А. И. Герцена. Ленинград, 1966. 19 с.
7. Левицький В.В. Історія німецької мови : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця : Нова книга, 2007. 216 с.
8. Москальская О.И. Местоимение в германских языках. *Сравнительная грамматика германских языков*. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. С. 303–347.
9. Оксанич М. Функціонування сполучника *DAZ* у середньовісній німецькій мові. *Наукові записки. Серія «Філологічні науки (мовознавство)»*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 81 (2) С. 107–111.
10. Строева-Сокольская Т.В. Развитие сложноподчиненного предложения в немецком языке. Ленинград : Ленингр. гос. ун-т, 1940. 106 с.
11. Ярцева В.Н. Развитие сложноподчиненного предложения в английском языке. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1940.
12. Behagel O. Deutsche Syntax. Bd. III. Heidelberg : Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1928. 322 S.
13. Eroms H.-W. Syntax der deutschen Sprache. Berlin ; New-York : Der gruyter, 2000. 513 S.
14. Paul H. Deutsche Grammatik. Halle: Niemeyer, 1954. Band III, Teil IV. 447 S.
15. Wunder D. Der Nebensatz bei Otfried. Heidelberg, 1965.